مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِہٖ وَمَنْ اَسَآءَ فَعَلَیْهَا ثُمَّ اِلٰی رَبِّکُمْ تُرْجَعُوْنَ ۝

مسدس دُردی

بجواب

مسدس حالی

که در ذکر عروج و نزول اسلام هرچند که یکسان اند
بمختلف صورت بیان شده اند و یقین است که خوانندگان
آن اختلاف را درک نمایند و حظِ وافری برگیرند

خاکسار
دُردی اصفهانی
محرم ۱۳۲۳ھ
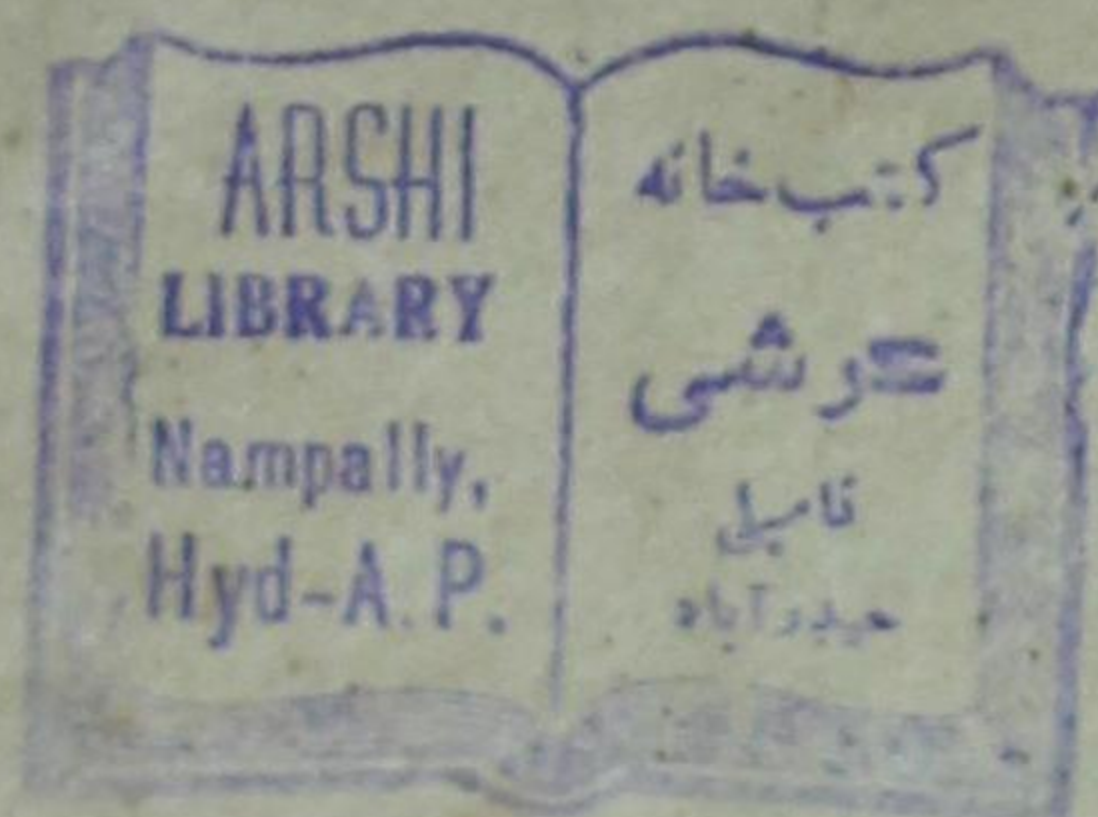
بنام نامی واسم گرامی سرور مکرم معظم عالیجناب

محمد امجد علیخان صاحب

کمشنر کروڑگری حیدرآباد دکن رقم یافت.

امید است کہ مقبول افتد

بسم الله الرحمن الرحیم

سحرگه شدم در باغی خرامان
ز غم بودم از هر طرف تیر باران
ز وضع جهان خسته و زار و نالان
بهشت برین پیش بودم چو زندان

بگفتم مگر ساعتی خوش کنم دل
بمانم ز اوضاع این دهر غافل

نسیم صبا بود بس روح پرور
از آن آمدی مرده را جان به پیکر
هوای چمن بود خوشتر ز عنبر
زدودی هزاران غم و رنج خاطر

چنان بود صحن چمن روح افزا
که گفتی از آن میشود پیر برنا

بدیدم بسی سرو آزاده خرم
سر زلف سنبل پریشان و درهم
ز باد بهاری همه در چم و خم
گل عارض گل شده نم ز شبنم

تو گفتی که چشمک زند چشم نرگس
که گر دید خواهی به یک قدم بس

لب غنچه از خنده می داد تبسم
ره بوستان را صبا کرده خو و گم
لب بلبل از خوشدلی در ترنم
بهوا در تن خویش پوشیده قاقم

نه از باده خواران یکی را بسر غش
نه از عاشقان خوش یکی بود فاحش

هوای چمن روح بخشیده جان را
ز ساقی و عارف ربوده عنان را
نسیم صبا زنده کرده بسان را
ز عقل و خرد برده نام و نشان را

زمین و در و دشت راحت بدیدم
ز تاب و توان جمله راحت دیدم

بهر یک سوی کبک دری ... بقهقه
ز یک سوی بلبل بداده ... بچهچه

با آواز قمری همی گفت په په
من از درد دل نیز میگفتم افّه

جهان یکسره از غم و رنج رسته
یکی من بدم اندران باغ خسته

چو از سیر باغم فزون گشت ارمان
نشستم بزیر یکی سرو نالان

بیاد آمدم چارباغ صفاهان
زمانی که بودم یکی از جوانان

همه از جهان بهره شاد و خرم
یکی را نبد از دو عالم بدل غم

نشسته بهم در یک انبوه برنا
همه نوجوان . تازه خط . شوخ و رعنا

ز شادی نبودی یکی پای برجا
برافگنده تا آسمان شور و غوغا

ندانست یک زان میان چیست اندوه
باندوه عالم بلب جمله را په[1]

پدر بود و مادر بد و عمه و خال
برادر بد و خواهر و جده زال

یکی خرد در سن و دیگر کهن سال
ولی جمله بشاش و خورسند احوال

وطن بود و پیوند و یاران یکرنگ
ز اوضاع گردون نه یک بود دلتنگ

جوانان همه شوخ و رعنا و دلکش
همه شاد و خرم همه دلبر و خوش

بازو قوی و ببالا همه گش
همه نوخط و نورس و بابر و فش

یکی بذله گو بود و دیگر سخندان
یکی نغمه پرداز و دیگر غزلخوان

وطن ارچه زندان ز فردوس خوشتر
بنزد یک یار و در آغوش مادر

پدر بر سر و در بپهلو برادر
بود خشت در زیر سر بالش پر

نخواهم بهشت ار که بی یار باشم

[1] په مخفف پوه است که در مقام بیزاری و نفرت میگویند.

بغربت بزندان گرفتار باشم

بود قلیه پوتی[1] مزعفر بجانانه
بدام اوفتد مرغ زیرک بدانه

بود پوست[2] بهتر مزعفر اگر نه
بود گردشش چرخ جانا بهانه

اگر قرص نانِ جوینت بود بس
نگردی بغربت تو بی یاور و کس

مرا چار باغ از جهان بود خوشتر
بدم قلیه پوتی نه کم از مزعفر

هوائش دلاویز و بادش معنبر
قرانی بند کمتر از بدره زر

بگلدبرین طعنه میزد نسیمش
زعنبر فزون بود گفتی شمیمش

بهشت برین بود گفتی نمودش
از اندیشه کی گم شود تار و پودش[3]

کجا دور گردد ز دل زنده رودش
زدی طعنه بر آب خود آمرودش

ز خربوزه اش گیرد بگذر ز سنجد[4]
یکی زان همه در بیان می نگنجد

وطن خوش بود گرچه ویرانه باشد
بهشت است هر جا که جانانه باشد

مکان گلشن است ارچه کاشانه باشد
ز جانانه از باغ پروانه باشد

بمن خانه بی همزبان چاه باشد
نخواهم اگر مونسم ماه باشد

غرض هر کرا آسمان خوار سازد
کسی گشش نداند زبان یار سازد

بزندانِ غربت گرفتار سازد
بپهلوی درد پریشان خانه سازد

---

[1] قلیه پوتی دو لفظ مرکب است از قلیه و پوت یعنی قلیه که از جگر گوسفند طبخ کنند و غالبا خوراک فقرا است
[2] پوت جگر را هم میگویند و قسمتی از خربوزه کم بها هم میباشد که آنرا هم خوراک فقرا است.
[3] مراد از تار و پود وضع و حالت است.
[4] سنجد میوه است مانند عناب سرخ که اکثر در نقلات کرده و در ایام عید با طفال میدهند.

بکلّی هند گشتی ندانند زبان کس
به نزدیک ناکس نماید چو ناکس

منافع بود در سفر آزمودم تلف حاصل عمر بود از نمودم	زیان بود در این سفر جمله سودم بگیتی تو گوئی که هرگز نبودم

سقر بود به زین سفر ای عزیزان
ندیدم بجز حسرت و درد و ارمان

فلک چون برون کرد از بوستانم جدا کرد از یار و از دوستانم	گذر داد بر ملک هندوستانم بتحقیق افگند در گورستانم

گر این است هندوستان گوهر
گر این است انسان از آن دو بهتر

شنیدم که هم زر بود هم هنر دور هنر را ز گوهر بود پایه برتر	نه تنها بود زر چنین دار گوهر هنر و هنر زر ز خاک است کمتر

صدای دهل بود گفتی بگوشم
که بر بود از سر همی عقل و هوشم

صدای دهل گوش را خوش نماید ز دور ار بود هوشت از سر رباید	ز آواز آن هیچ خاطر زداید ولیکن بنزدیک آن کس نیاید

ز هندوستانم همین بود حاصل
که چون خر بماند همین پای در گل

بی حالت هند رنگ دگر شد برابر بجان قیمت سیم و زر شد	بود آن آب آن تا به زیر و زبر شد بجز مهره همسنگ در و گهر شد

نه از بخت من بود این رنگ هستی
ببین از کجا سر زد این بخم پستی

[illegible]

جیسے سنئے افلاس مین بتلا ہے — جیسے دیکھیے مفلس و بینوا ہے

نہین کوئی او ہین کمانے کے قابل
اگر ہین تو ہین مانگ کھانے کے قابل

ز مردی و از مردمی نام باشد — سخن سنج باشد گمنام باشد
بنام ار بود پختہ خام باشد — خردمند اگر ہست ناکام باشد

درین باغ بلبل ہمہ زاغ باشد
بدل بلبل باغ را داغ باشد

مرا گرچہ از شاعری عار باشد — خود این شاعری کار بیکار باشد
نہ مانند شاعر دگر خوار باشد — نہ باشد چو شاعر دگر زار باشد

ولیکن سخن بر سخن سنج باشد
اگر رنج دارم ہمین رنج باشد

بتحسین اگر بر گشاید دہن را — بز اخفش است او نداند سخن را
نیارد تمیز از سمن یاسمن را — نہ باشد از خار بن نسترن را

ولی واہ واہ دریا تنا کر استیم
از آن قدر ہم شادمان خاطر استیم

سخن جای دیگر بود ای برادر — ز محمود رنجیدہ شد آن سخنور
ندانست قدر و ر اپست گوہر — تباہی اسلام زین است بنگر

اگر ہوش داری شنو تا چہ گویم
از آن است سرگشتہ مانند گویم

نہ از بہر خود دارم این دست بر سر — کہ از بہر یک عالمی جاہل و خر
کہ دانند از بخت ہر خیر و ہر شر — کہ از چرخ باشد خزور بد اختر

ہنرمند پیوستہ در رنج باشد
ذو ذنابہ ہموارہ در غنچہ باشد

مسلمان سبب را دو داند بعالم
زتقدیر و قسمت کہ تا زا بود خم

ازین دو نہ یک بیش باشد نہ یک کم
باقبال باشد خم و راست منضم

زتقدیر یک ظالم است و ستمگر
زاقبال مظلوم گشتہ است دیگر

زتقدیر یک را بہشت است ماوی
زتقدیر گشتہ است یک بی سر و پا

زاقبال یک را جہنم بود جا
زاقبال گشتہ است دیگر معلی

ولیکن کلام خدا ہست دیگر
گرفتہ است راہ دگر ہم پیمبر

زتقدیر بد دولت آل عدنان
زتقدیر شد بار دیگر چنین آن[1]

زاقبال شد پستی آل ساسان
زاقبال این گشتہ امروز اینسان

"چکور اور شہباز سب اوج پر ہین
مگر ایک ہم ہین کہ بے بال و پر ہین"

زعباسیان لا نہاد ربیان شان
زعالم شدہ نیست نام و نشان شان

تبہ گشتہ زین لاف خودخانمان شان
مگر تیغ برندہ باشد زبان شان

ببین تا چہ باشد بیانات حالی
ولیکن زمعنی بود جملہ خالی

"ہوا اندلس اونسے گلزار یکسر
جو چاہے کوئی دیکھلے آج جاکر

جہان اونکے آثار باقی ہین اکثر
یہ ہے بیت حمرا کی گویا زبان پر

کہ تھے آل عدنان سے میرے بانی
مین ہون اوس زمین پر عرب کی نشانی

وہ مشہور پایہ تخت عباسیون کا
تر و خشک پر جسکا پڑتا تھا سایا

لب دجلہ اک تا تھا جس کا پھریرا
عراق عرب جسپہ تھا فخر کرتا

[1] آن اشارہ بہ آل عدنان است و این اشارہ بہ آل ساسان۔

ہوئی سرنگون جسکی قدرت سے جھنڈی
ہے جو آجکل اک تجارت کی منڈی

سمرقند سے اندلس تک سراسر
سوادِ مراغہ مین اور قاسیون پر
اُنہین کی رصدگاہین تھین جلوہ گستر
زمین سے صدا آرہی ہے برابر

کہ جن کی رصد کے یہ باقی نشان ہین
وہ اسلامیون کے منجم کہان ہین

مؤرخ ہین جو آج تحقیق والے
جنہون نے ہین عالم کے دفتر کھنگالے
تفحص کے ہین جن کے آئین نرالے
زمین کے طبق جس نے سر چھان ڈالے

عرب ہی نے دل انکے جاکر ابھارے
عرب ہی سے وہ سب نے سیکھے ترارے

از عباسیان ازچہ لافی برادر
وبا آنکہ در ملک و دولت برابر
کز ایشان نیامد دگر قوم برسر
بدانش بسنج و پس آنگاہ بنگر

کہ در عہد ایشان چسان بود دنیا
نشد حالت دیگران بدتر از ما

شدہ پرجہان از دو سہ چار خصلت
شدہ صلب غیرت۔ فتوت۔ مروت
تن آسانی و سستی و عیش و شہوت
جوانمردی و جنگجوئی و ہمت

صفاتی کہ ہر قوم از آنہا زبون شد
کہ ما و تو گوئیم ہیہات چون شد[1]

نہ ہنگامہ تھا گرم عبرانیون کا
پراگندہ دفتر تھا یونانیون کا
نہ اقبال یاور تھا نصرانیون کا
پریشان تھا شیرازہ ساسانیون کا

بھا اہل روما کا تھا ڈگمگاتا
چراغ اہل ایران کا تھا ٹمٹماتا

[1] یعنی ما ملاحظہ آن اسباب را ناکردہ از جہل میگوئیم این آفات چگونہ بر ما وارد آمدند۔

نبود ار گر این قوت اندر نصارا
نبود ار گر این دولت اندر نصارا

نبود ار گر این شوکت اندر نصارا
نبود ار گر این صولت اندر نصارا

ز افلاک برتر بدی پای ترکان[1]
ز عباسیان شان فزون تر بدی شان

عجب نی که غرناطه را فتح کردی
به یورپ نماندی ز اسپاه مردی

مقابل نمی بود شان هم نبردی
و چین[2] را به پای سپاهان سپردی

نه روسی بجا ماند از ایشان نه جرمن
نه صحرای افریقه نی دشت ارمن

عجب نی که ایران گرفتی بخارا
بدی نقش اسلام بر سنگ خارا

مظفر[3] بد امروز همسنگ دارا
کسی را نه آن طاقت و زور و یارا

که اسلامیان را چنین خوار سازد
به خاک ره اینگونه هموار سازد

یقین بود اولاد تیمور بر جا
یقین بود بر چرخ آوازهٔ ما

یقین بود دهلی ز اسلام بر پا
ز ما بود بیشک جهان پر ز غوغا

سراسر جهان بود اسلامیان را
گرفته مسلمان سراسر جهان را

ولیکن خدا را در اسباب بنگر
از این لاف حاصل نباشد بجز ضر

هوا را اگر جان من دور از سر
نه نان آید از آن نه جنگ و نی زور

سبب را نهادی از آن خوار گشتی
ز سستی همی نقش دیوار گشتی

ز سستی شکست ارکان اسلام بر پا
چلو ن اہل دین گذار ہا سید ہا سادا

[1] یعنی اگر در این زمان نصارا با این قوت و استیلا نبودند ترکان و عموم مسلمانان بسیار عالی شان بودند بمقابلهٔ عباسیان هم زیاده عالی شان بودند. [3] مظفر الدین مراد است.

رہا میل سے شہد صافی مصفا — رہے کھوٹ سے سیم خالص مبرا

نہ تھا کوئی اسلام کا مرد میدان
علم ایک تھا شش جہت میں درفشان

پہ گدلا ہوا جبکہ چشمہ صفا کا — گیا چھوٹ سررشتہ دین ہدا کا
رہا سر پہ باقی نہ سایا ہما کا — وہ پورا ہوا عہد جو تھا خدا کا

کہ ہمنے بگاڑا نہیں کوئی اب تک
وہ بگڑا نہیں آپ دنیا میں جبتک [1]

کلام خدا باشد این ہیچ شک نے — ہمہ گدلا ہوا چشمہ پر گو کہ از سے
چہ روز آمد این باغ را ایں ستم وے — چگونہ خزان آمدش ناگہ از پے

رسد چون مقامش بگوشت بگویم
اگر ہوش و گوشش تو باشد بسویم

چو من می ننالند شبلی و حالی — ز خامہ بریزند اگرچہ لآلی
بود قدردان ہنر نقش قالی — ز گوہر شناسان بود ملک خالی

ہنرمند امروز قوّاد باشد
زر جملہ در جیب شیاد باشد

سر ما ز ادراک بیگانہ باشد — ہمہ کار ما خلق طفلانہ باشد
نہ با انتظام و نہ مردانہ باشد — دلیری ما جملہ در خانہ باشد

بود در ہمہ ما خود از عقل خالی
فرومایہ بے غیرت و لاابالی

گر عباسیان را جہان بود یکسر — نداری ز غیرت چرا دست بر سر
ملا خد کسی گشتن ز سر رفتہ افسر — نفی بر دف و بر لب تست اخگر [2]

تو از مو نگوئی سخن از پیچش مو

[1] اشارہ است بایۂ قرآن مجید ان اللہ لا یغیر ما بقوم

مزن خنده ای ابله از رنج می مو[۱]

ضرور است بیشک همی عاقلان را
نماپیند آگاه مُرده دلان را
که هشیار سازند مرغافلان را
دلیر و . شجاع . جری و یلان را

که هین از چه رو خفته چون مُردگانید
بغفلت همه چون تن بی روانید

"وہ ملت کہ گردون پہ جسکا قدم تھا
وہ فرقہ جو آفاق مین محترم تھا
ہر اک کھونٹ مین جسکا برپا علم تھا
وہ امت لقب جسکا خیر الامم تھا

نشان اوسکا باقی ہے صرف اسقدر یان
کہ کہتے ہین اپنے کو ہم بھی مسلمان

دگرنہ ہماری رگون مین لہو مین
دلون مین زبانون مین اور گفتگو مین
ہمارے ارادون مین اور جستجو مین
طبیعت مین فطرت مین عادت مین خو مین

نہین کوئی ذرہ نجابت کا باقی
اگر ہو کسی مین تو ہے اتفاقی"

ولیکن نہ از رہ برون نہ قدم را
نہ افزون کن از حدِ آن باد و دم را
نہ زاندازہ زن حرف مرشیش و کم را
زبان یک بعد میکند پیچ و خم را

چو شاعری کار ما است باشد
ولی به که آن بی کم و کاست باشد

بہ شہنامہ بنگر سران عجم را
چو رستم که بفکند شیر اجم[۲] را
فریدون . منوچهر و جمشید جم را
همان گرز و گوپال و آن تاج و علم را

وز آنها همه باد در دست باشد
عجم این زمان از همه پست باشد

تو دانی مریض تو حریت پوشد
بشیرین زبانی دوای تو نوشد

۱ تو امراست از مویه شادمانی گہ کردن . ۲ اجم بیشه را گویند .

باصلاحِ بیماریِ خویش کوشد | زبادۂ سروری تنِ خویش پوشد

ولیکن بہیبر د نبو نشد دوا را
بمرگ است راضی نپوشد قبا را

سخن گرچہ باشد بسی نغز و شیرین | لطیف و سزاوارِ تعریف و تحسین
مگو گر نداری دلیل و براہین | بود ز ہر طرف نکتہ سنج و سخن بین

اگر بی دلیل است در وی اثر نی
چو سرو است رعنا کہ آنرا ثمر نی

کنون آمدم بر سرِ شعرِ حالی | مرا دل ز اغراضِ شخصی است خالی
بود گفتگو جملہ بحثِ معالی | کنم رای خود را بر آن شخص حالی[1]

حقیقت اگر ہست خاموش گردم
اگر یک گفتہ است باہوش گردم

"وہ دین جس نے اعدا کو اخوان بنایا | وحوش اور بہائم کو انسان بنایا
درندوں کو غمخوارِ دوران بنایا | گڈریوں کو عالم کا سلطان بنایا

وہ خطہ جو تھا ایک ڈھوروں کا گلہ
گران کر دیا اوسکا عالم سے پلہ

چنین بود اسلام شک نیست و آن | ولیکن بگشتند اعدا چو اخوان
وحوش و بہائم بگشتند انسان | درندون ببودند غمخوارِ دوستان

فراموش کردی مگر کربلا را
کہ کشتند فرزند شیرِ خدا را

نہ اللہ اکبر بدی بر زبانشان؟ | نہ مہرِ حبیب بدی در روان شان؟
نہ آثارِ اسلام بودی نشانشان؟ | نہ قرآن بدی ہمی دائما حرزِ جان شان؟

نہ آخر از این نامشان محترم شد؟

[1] حالی کردن یعنی معلوم کردن و فہمانیدن۔

وزین شان لقب نیز خیر الامم شد؟

بقرآن نہ در بد مودت ز قربی؟	نہ پہلا سبق تھا کتاب ہدا کا؟
نہ این عہد و میثاق حق بود با ما؟	کہ اول مراین وعدہ را کرد ایفا؟

ازآن روز شد گدلا این چشمہ پاشش
مزن لاف ازاین بیش و میباش خامش

باسلام باشد ترا سر فرازی	بنام محمد بعالم بنازی
بفہمی ولیکن اگر اہل رازی	محرم چو آید تو آتش عید سازی

بود روز نوروز در عشر محرم
محمد عزادار و تو شاد و خرم

"اگر اختلاف اونمیں باہم گر تھا	تو بالکل مدار اسکا اخلاق پر تھا
جھگڑتے تھے لیکن نہ جھگڑونمیں شر تھا	خلاف آشتی سے خوش آیندہ تر تھا

یہ تھی موج پہلی اوس آزادگی کی
ہرا جس سے ہونے کو تھا باغ گیتی"

مرا اختلاف است در این سراسر	ازاین خاست ہر فتنہ ہر شور و ہر شر
مدارا اگر باشد ای نیک اختر	جدا چون شود صد ہزاران تن از سر

جز این گر بدانی بگریم بحالت
ندانم چہ خواہد شد آخر مآلت

باخلاق بد صحبت فرق حیدر	باخلاق شد گشتہ شبیر و شبر
باخلاق شد بر سنان راس اصغر	باخلاق کلثوم را رفت معجر

مدارا ہمین نکتہ زین بہ مدارا
ببادا تو باشد شفیقا عذارا

کسی کہ اول این وعدہ را وفا نمود ... تمام بندہ را ہیچ غرضی نیست بجز بیان واقع۔ چونکہ خود جناب عالی ذکر [illegible]

ولی این زمان جای تکرار نبود
در این بحث خود رای اصرار نبود

سزاوار با جنگ و پیکار نبود
نتیجه بجز زور گفتار نبود

خصومت در این وقت از ما نشاید
بغیر از اخوت . مودت نباید

در این بحث از ما بشد دین و ایمان
کنون زندگانیم چون جسم بیجان

مروت . فتوت . دلیری و احسان
ز ما سلب شد عزت و شوکت و شان

ولی این یکی بد ز شاخ ضلالت
که اصل همه بود باشد جهالت

کتاب خدا را پس سر نهادند
در خودسری بر رخ خود گشادند

اصول و فرا جمله از دست دادند
وز آن تا بامروز هم جمله شادند

از اول گرفته بیا تا باین دم
یکی اندکی بیش و یک اندکی کم

ز عباسیان گیر و اولادِ عثمان
نگویم رها کن یکی را از ایشان

ز غرناطه گیر و برو تا بقهستان
عرب یا عجم یا مغل ترک و افغان

نبد سلطنت را اصول ای خردور
همه بی لگام و زبردست و خودسر

ببین خود به مامون و شرب مدامش
بقاضی القضاة و بدار الهیامش

مصاحب ببزمش کنیز و غلامش
ببزم نشاط و بدوران جامش

ز ملک برباد ی شد ببازی
نه صائم اند آن بود و نی هم نمازی

مصاحب بدش یک قسطان لوقا
دو دیگر چو جبریل و عبد مسیحا

دگر سهل هارون بد از کیش [illegible]
یکی بد مجوس و سهم و دو ترسا

بپیش تو خر مهره باشد لآلی

بگویم اگر تلخ یا ترش دانی
به زندان دربندم همه عمر مانی

سلام و دعا یا که دشنام خوانی
و یا خود ز شهر و دیارم برانی

بگویم ترا این از این راه مرو
تو خواهی شنو یا که خواهی تو مشنو

ببین تا چه بینی در این شهر دلکش
ز گرمی خلقش همه بار د آتشش [1]

زمین خوش، هوا خوش، همه چیز آن خوش
بهشت است این جای باید فروکش

ز هر فرقه باشد هنرمند بهتر [2]
جهان جمله سر باشد این شهر افسر

مخنث ز مرد هنرمند خوشتر
بود فحش مام و زن از پند خوشتر

غلامان ز فرزند دلبند خوشتر
ز گلشن خردمند را بند خوشتر

بهشت ار چنین بهجت افزای باشد
بهشت برین باشد این جای باشد

هنرمند دائم تهی دست باشد
جهان و زمان هر چه بوده است باشد

مخنث خوش و خرم و مست باشد
عجب نی که مرد هنرمند پست باشد

همین بود اوضاع بغداد جانا
ولیکن مورخ نبوده است جانا

ترا قصر حمرا بسی خوش نماید
ز عکس و تلیفون مرا حیرت آید

مرا ریل و عشتاره [3] حیرت فزاید
از این کارها عقل انگشت خاید

ولیکن مسلمان مسلمان بمیرد
نه چون مردم روس و ژاپان بمیرد

[1] مراد این است که مردم این ملک بسیار جوشش و ازمه و مهمان دوست نباشند. [2] این بطور طعن و خلاف واقع است. [3] عباره آن است که با واسطهٔ گاس بهوا میرود در ایران چه میگویند نمیدانم.

مسلماں ز کسب و ہنر عار دارد
ز تلوار و جنبشیہ عنکار دارد
گہر را بہ ان خزف خوار دارد
ز قہرِ خدا بالله آثار دارد
ز افلاس میرد کہ بیکار باشد
از آن رو کہ از کار بیزار باشد

کریں نوکری بھی تو بے عزتی کی
کہیں پائیں خدمت تو بے پیری کی
جو روٹی کمائیں تو بے حرمتی کی
قسم کھائیے اونکی خوش قسمتی کی
امیروں کے بنتے ہیں جب یہ مصاحب
تو جاتے ہیں ہو کر حمیت سے تائب

کہیں اونکی صحبت میں گانا بجانا
کہیں پھبتیاں کہہ کے انعام پانا
کہیں مسخرہ بنکے ہنسنا ہنسانا
کہیں چھیڑ کر گالیاں سب سے کھانا
یہ کام اور بھی کرتے ہیں پر نہ ایسے
مسلمان بھائی سے ہیں آئے جیسے

فلاکت جسے کہیے ام الجرائم
بناتی ہے انسان کو جو بہائم
نہیں رہتے ایمان پہ دل جسکے قائم
مصلّی ہیں و جم جس سے نہ صائم
وہ یوں اہل اسلام پر چھا رہی ہے
کہ مسلم کی گویا نشانی یہی ہے

یہاں بھی جو ہیں ہمارے سوا ہیں
یہاں لاکھ ہیں وہ اگر اغنیا ہیں
ہزاروں ہی خوش ہیں تو اک بینوا ہیں
تو نیم بسمل ہیں باقی گدا ہیں
ذرا کام غیرت کو فرمائیں گر ہم
تو سمجھیں کہ ہیں مبتذل کسقدر ہم

زمانہ کا دن رات ہے یہ اشارا
نہیں ہو کی جسکو میری گوارا
کہ ہے آشتی میں مری یاں گزارا
مجھے اون سے کرنا پڑیگا کنارا

که تلوار شمشیر اگر شد جنبیہ عسی از عرب است۔

سدا ایک ہی رخ نہیں ناؤ چلتی
چلو تم اُدہر کو ہوا ہو جدہر کی"

براینگونه گفت ار من جان فشانم   ز اغراض و آلودگی پاک دانم
بدون کم و بیش همداستانم   بروحش که فرموده رحمت رسانم

بود دوست آن کو مرا عیب گوید
که بیچاره بر درد من چاره جوید

خدارا غلیواز و شهباز را بین   بر افلاکشان طیر و پرواز را بین
بده هم طاوس شان ناز را بین   بهر باغشان چهچه و آواز را بین

بهر گوی ویرزن گشوده زبان را
خمش ساخته بلبل نغمه خوان را

بطاوس کبک دری نیز بنگر   که از پای زشتند و پشم اندر
نه پست از پلنگ اند و نز شیر کمتر   ولیکن تهی هر دو شان کیسه و سر

جز از فخر آبا ندارند چیزی
ندارند از بهره[۵۱] دنیا پشیزی

بود قصر حمرا همه بر زبان شان   بود ریش و سبلت ز مردی نشان شان
سرافراز باشند بر خاندان شان   سوارند بر پشت ایشان زنان شان

نه چون زندگان و نه چون مردگان اند
نفس میکشند ارچه خالی ز جان اند

هزاران بود قصر حمرا در اینجا   هزاران بود مسجد افتاده از پا
که حیوان در آنها رید بی محابا   طویله بود نیز بعضی از آنها

نه کس را از آن غیرت از جای خیزد
نه خاک سیه بر سر خویش بیزد[۵۲]

---

[۵۱] بهره او خوشی و آرایش است [۵۲] در اطراف حیدرآباد دکن و در بسیاری از جاهای این ایالت بفاصله یک میل یک مسجد است که حالا آنها را هیچ کس ناظر

بود قصر حمرا درین شهر چندین — همه رشک فردوس و فردوس آئین
نه کوچ و درکسی همه گشته آزین — همه کار یورپ و یا حاصل چین

ولیکن نباشد درین قصرها کس
بجز جمعی از اهل بازار ناکس

مصاحب سائیس است و حجام و نال — مخنث بود یا که رقاص و قوال
لب جمله لال و خدا را همه لال[1] — ترقی محال است باشد ازین حال

ز اوضاع دنیا کسی را خبر نی
ازین جنگ جاپان کسی را اثر نی

بود حیرت انگیز امروز جاپان — ولیکن ز اقبال و تقدیر یزدان
نه اسباب باشد ضرور و نه سامان — بود گردش چرخ و الطاف یزدان

بباید زمانی دگر باره ما را
که با بام گردون گذاریم پا را

ولی کی رسد آن زمان کس نداند — زمانی که نه اسلام نامی نماند
خدا میتواند که این را براند[2] — به دهلی یکی را به تابر نشاند

ولیکن خود این رای بس خام باشد
همانا که این دانه و دام باشد

ازین راه هرگز نیابی تو منزل — همیشه بمانی چو خر پای در گل
خود این فکر پوچ و محال است باطل — ره عاقلان گیر ای مرد جاهل

بنه از کف این بازی جاهلانه
ره راست گیر و بود عاقلانه

---

۱ لال رنگ سرخ را گویند و لال خدا یعنی مورد عنایت خدا است ۲ ایما اقوال و اعتقادات بعضی از مسلمان نادان هند است که گروهی را عقیده این است که از قدرت خدا بعید نیست که بار دیگر مسلمانان را در این ملک سلطنت دهد و گروهی دیگر را عقیده این است که بموجب گردش زمانه باز وقتی مسلمانان سلطنت خواهند داشت.

ببین تا چه بینی درین روز جانا
همه یورپی در فشن سر و بالا

بود پر خود این شهر از مرد دانا
سخن سنج و پر دانش و مجلس آرا

فلاطون بعقل و ارسطو بدانش
دکن جسم بیروح واین جمله جانش

دو صد سال دیگر بتاریخ بنگر
بدولت ـ بملکت ـ بعلم و بلشکر

که بوده دکن اندلس بلکه برتر
بذل و ببخشش ـ بمردی هنر ور

بحرفت ـ بصنعت ـ هنر ـ دستکاری
بجنگ و بهادر ـ بهر چیز باری

همین جشن چل ساله تا روزگاران
بگویند بایکدگر یار و یاران

بخاطر بماند ازین هوشیاران
گدایان و اوباش و هم مفتخواران

بسی کار بهتر نماید ازین زر
کسان را اگر و عقل و هوش است در سر

ببین دیگران را چه اند در ره
ترا نیز بر لب از ایشانست بهٔ بهٔ

بعلم و هنر پای دارند بدمه
پس ای بیخبر از چه افتاده در [illegible]

بختم سخن گویمت این زحالی
بما و بر او لطف ایزد تعالی

یہ پہلا سبق تھا کتاب ہدا کا
وہی دوست ہے خالق دوسرا کا

کہ ہے ساری مخلوق کنبہ خدا کا
خلائق سے ہے جکو رشتہ [illegible]

یہی ہے عبادت یہی دین و ایمان
کہ کام آئے دُنیا میں انساں کے انسان

عمل جن کا تھا اس کلام متین پر
تفوق ہے انکو کہین و مہین پر

وہ سرسبز ہین آج روئے [illegible]
مدار آدمیت کا ہے اب انہین پہ

شریعت سے جو ہم نے پیمان توڑے

وہ حیجا کے سب اہل مغرب نے جوڑے

سمجھتے ہیں گمراہ جن کو مسلمان
نہ حصے میں فردوس نہ جنکے رضوان
نہیں جنکو عقبیٰ میں اُمید غفران
نہ تقدیر میں حور جن کے نہ غلمان

پس از مرگ دوزخ ٹھکانا ہے جنکا
حمیم آب و زقوم کھانا ہے جنکا

وہ ملک اور دولت پہ اپنے فدا ہیں
اولوالعلم ہیں انہیں یا اغنیا ہیں
سب آپس میں ایک ایک حاجت روا ہیں
طلبگار بہبود خلق خدا ہیں

یہ تمغا تھا گویا کہ حصہ اونہیں کا
کہ حب الوطن ہے نشان مومنین کا

امیروں کی دولت غریبوں کی ہمت
فصیحوں کے خطبے شجاعوں کی جرأت
ادیبوں کی انشا حکیموں کی حکمت
سپاہی کی ہتیار شاہوں کی طاقت

دلوں کی اُمیدیں اُمنگوں کی خوشیاں
سب اہل وطن اور وطن پر ہیں قربان

عروج اونکا جو تم عیاں دیکھتے ہو
مطیع اونکا سارا جہان دیکھتے ہو
بہائیں اونہیں کامران دیکھتے ہو
اونہیں برتر از آسمان دیکھتے ہو

ثمرے ہیں اونکے جوانمردیوں کے
نتیجے ہیں آپس کی ہمدردیوں کے

سخن [illegible] بیش ازین است مارا
بود گہ کہ لب باز کردہ دعا را
ولی چون کند تیغ با سنگ خارا
بخوانیم با خاکساری خدا را

کہ مارا ازین خواب بیدار سازد
نہ زین بیش مان خستہ و زار سازد

[illegible] بود این علامت
بچرخ و تقدیر باشد ملامت
فروبستہ دست تو باب سلامت
بگی نیست کز ما بود این شامت

ولیکن تو غفار و ستار باشی
گنهگار را هم تو خود یار باشی

منه تا مسلمان چنین خوار گردد
اگر باز الطاف تو یار گردد

که اسلام پامال کفار گردد
زما باز گیتی چو گلزار گردد

همه کار ما زان سرانجام یابد
جهان بار دیگر زما نام یابد

ز الطاف خود کن بما بر عنایت
بما بخش علم و کمال و درایت

شهان و بزرگان ما را هدایت
که در ما کند نیز گرمی سرایت

بکفار اسلام را چیره گردان
مراین خامه را تیز چون تیر گردان

کسی را که همواره در کار باشد
همیشه ز غم خسته و زار باشد

باسلام پیوسته غمخوار باشد
ازاین حال مغموم و افگار باشد

بکن یارب از فتح اسلام شادش
در عافیت بر گشا بر نهادش

بویژه مراین بندهٔ ناتوان را
ز کف داده آسایش جسم و جان را

که بر باد داده است نان و توان را
پس پس نهاده است نام و نشان را

مراین نخل بیخ و را بارور کن
درخت امید و را با ثمر کن

دراین شهر صفدر کسی را نبینم
بدل خود توانگر کسی را نبینم

همه بر سان زر کسی را نبینم
خریدار گوهر کسی را نبینم

گر اینکش بسازم این نامه پنهان را
که نیکو شناسد همی قدر آن را

بآتش بسوزند گوئی تو زر را
خزانه مر ناکس بی پدر را

ہی جامۂ کعبہ پوشند خر را
ندانند سود و زیان نفع و ضرر را

خدارا نباشد بر این قوم رحمت
بشد تا قیامت از این قوم نعمت

امیدم ز کس بدرہ زر نباشد
غلام و کنیز سمنبر نباشد

خطاب فلان و گرو فر نباشد
کمربند زرین و افسر نباشد

بشکرانہ بر سر نہم برگ پان را
کہ آرم ببازار سنج شبان را

چو مایوسم از آن فلان یا کہ بہمان
کہ باشند در این ریاست بزرگان

وزین دولہ یا ملک با دولت و شان
برم ہدیہ این را بہ امجد علی خان

یقین است کو قدر این در بداند
گرفتہ بدستار خود بر نشاند

اگر چہ نہ نواب جنتلمن است او
باخلاق نیکو و مستحسن است او

بہادر بدل گرچہ فی ورتق است او
بسی سال شد مہربان با من است او

خدا بش فزاید بنعمت و بدولت
بجاہ و جلال و بعزت بشوکت

آمین ثم آمین
بحرمت خیر المرسلین

اظهار اسف بر حال پریشان خود

چند ماه پیشتر هنگامیکه این خاکسار کتب مصنفهٔ خود را در زیر بغل گرفته مانند دست
فروشانی که اجناس خود را زیر بغل دارند باین مکان و آن مکان میرفتند بامید خدا
میرفتم شاید که بعضی صاحبان همت و مروت و حمیت و قدردان را پیدا کنم که در طبع آنها
بنده را مددی فرمایند گذارم بمکان دوستی او فتاد چون آن جناب کتابها را ملاحظه نمود
یکی را برگرفته گفت این بسیار خوب چیزی است و من نزد فلان امیر عالیشان میبرم
یقین است که خرج طبع آنرا بدهد. در این ضمن طمع خام بر بنده غالب آمده اراده کردم که اگر
جواب خوشی برسد این مسدس را نیز بنام آن امیر نامزد کنم. مگر دو ماه بعد آن شخص کتاب
را واپس آورده گفت فلانی آن امیر را کیسه از زر تهی است. اگرچه بنده در این مدت دراز
که در این شهر میباشم گاهی نزد هیچیک از امرای نمبر اول و نمبر ثانی این شهر نرفته ام
(بجز یکی و آن هم زمان قلیلی) و از ایشان امیدی نداشته ام زیرا که از طبایع و حالات
و مشاغل و صحبت و مصاحب و میلان خاطر آنها بخوبی آگاهم و از رفتار و گفتار و دربان و
چوبدار آنها بخوبی خبر دارم. آری بندرت گاهی عریضهٔ هم بیکی دو نوشته ام مگر ممکن نبوده
است که بجوابی سرافراز شوم. بالجمله چون از آن امیر عالیشان مایوس شدم این مسدس را
بنام عالیجناب محمد امجد علیخان صاحب کمیشنر جدید کرورگیری رقم و طبع کردم. این
بزرگوار سالهای دراز است که با بنده آشناست و بواقع یکی از عنایت فرمایان واقعی خالص
بنده میباشد و با وجود آنکه امیر عالیشانی نیست چندین بار باندازهٔ حوصله و همت خود در طبع
بعضی کتابها از بنده مددی فرموده و شک نیست که در عالی همتی و اخلاق از بسیاری از امرا
بمراتب بهتر است. از جمله خصال او یکی اینست که نه دربانی دارد و نه چوبداری و هر شخصی بی تحاشا
بخدمت او میرسد و عرض معروض خود را میکند و با اعلی و ادنی بتواضع و اخلاق پیش می آید

در این بیانات فوق بنده را یک غرض عظیم در نظر است که عموم اهل اسلام و خصوصاً
مردم این شهر تامل نمایند که آیا با وجود این حالاتی که در میان ما مسلمانان وجود دارند ترقی ما

ممکن است و اگر ممکن است چگونه ممکن است. بر همه کس معلوم است که این حقیر بیش و کم
سی سال است که در این شهر نشسته‌ام و این مدت را همه روز و شب قلم زده‌ام و اگرچه
هیچکس تا بامروز این حال را بچشم ندیده مگر رسالها و کتبی را که بنده نوشته‌ام و
اکثری را بزر خود و بعضی را بزر بعضی از صاحبان همت طبع نموده در خانهای بسیاری
پخش شده میباشند و لهذا محنت بنده را از اینها اندازه میتوان گرفت مع ذلک تا این دم
یک شخص عالی همت را ندیده و نیافته‌ام که چنانچه باید و شاید عالی همت باشد و چنانچه
لازمهٔ قدردانی و تشویق است با بنده سلوک کرده باشد در همین وقت بخشش کتاب
نزد بنده موجود داشتند که بعضی دیده‌اند و انصاف زبانی هم داده‌اند که تا این زمان هیچکس
از اهل اسلام از اینگونه کتب ننوشته بلکه هیچکس با قدرت و استعداد و حوصلهٔ آن هم
نیست که تواند بنویسد. با وجود محنت روزان و شبان بسیار مسوده و مبیضه چندین بار
اکنون همه روزه یک بار گران را زیر بغل گرفته از سکندرآباد روان شده و ناامیدانه که چند
میل مسافت را طی میکنم و باین و آن مینمایم ولی در این شهر هنوز یک مرد مردانگی یا هم
که آن همت را داشته باشد که بطبع یکی از آنها مرا یاری کند یا اقلاً همت و مروت و
مردانگی آنرا داشته باشد که اگر بذاته قدرت ندارد لساناً کاری بکند. و لیکن همه زباناً
تعریف میکنند و زباناً تأسف میخورند.

اگرچه اول این کارها کار پادشاه و وزیر و حکومت است بنده بکلی از اینها
چشم پوشیده‌ام و حالت حکومت این ریاست بر همه کس معلوم است. پس از آن این
کارها کار امرای عالی شان و صاحبان دولت و مکنت است بنده بگرد اینها نیز هم
در کشیده‌ام. این گروه چنانچه بر عالم ظاهر است در آن کارهائی که شوق آنها دارند
اگر پنج یا پنجاه هزار روپیه بخواهند بباد بدهند فوراً تجویز آن میشود و آن مبلغ دست هم میدهد
اگر همه با یتخانه و بنگله و زمین و جاگیر او در گرو گذارند. مگر برای اینگونه کارهای خیر اگرچه
بسیار هم ضروری باشند یک پیسه و یک دو سکه از آنها یافت نمی‌شود. باقی ماند عموم خلق.
عموم خلق این ملک هم چنانچه بر کسی ظاهر است با این گونه کارها مس و کاری ندارند.

از اینها اقلاً پنجهزار با بنده آشنا باشند مگر از اکثر آنها امیدی نیست جز ده یا بیست
کس که همیشه با بنده عنایت واقعی قلبی داشته اند ولیکن من خود شرم میکنم که چون
هنر و آنها بروم. باقی دیگر چنین است که اگر فرضاً بنده اراده کنم که یکی را در فلک نما ببینم
و ساعت چهار صبح از سکندرآباد روان شدم شاید او ملاقات نمی شود یا از مکان خود بیرون
رفته یا شب نخوابیده و این وقت در خواب ناز است. یا بیمار است. یا جلاب گرفته و
امثال ذلک. چون ده بار رفتم و آمدم یا عذری می آرد بدتر از گناه یا که پنج روپیه می نویسد
و میگوید کسی را بفرست. بنده که نوکر و چاکری ندارم بار باید خود چندین بار بروم تا آن پنج روپیه
وصول شود. و بالجمله برای یک کتاب عالی شانی که قریب هفتصد صفحه است از دو ماه پیش
تا این وقت با این همه تکالیف بقدر هشتاد روپیه جمع شده و اگر بنده زنده بمانم شاید
در پنج سال دیگر بتوانم که این کتاب را طبع کنم.

مگر بنده باواز بلند میگویم تا تمام مسلمان جهان بشنوند (۱) اینکه عموم مسلمان جهان خصوصاً
مردم این شهر هزار گونه معاذیر دارند ولی بحقیقت اصل مطالب این است که بی همتی ا[illegible]
(۲) این همه سنت و آمد و سخنان بی معنی و عذرهای پوچ را شنیدن برای مردان باغیرت
از هزار کشتن بدتر است اگرچه مصلح و خیرخواه قوم هم باشند. (۳) اگر افراد قومی را غرض
همدردی باشد هر شخصی باندازه قدرت و عهده شان هزار روپیه ای خود بخواهد که خیری
بکنند یا امسال یا هر دو یک بار روپیه جمع میشود مگر این موقوف است بر مردانگی و مروت
و فتوت و همدردی ذاتی. برای کتاب منتخب شاهنامه بنده فارسیان سکندرآباد تا این
وقت یکصد و بیست روپیه جمع کرده اند و احتمال میرود که آن کتاب زودتر ازین طبع شود
مگر محال است که مسلمانان بغیرت آیند.

اکنون می آیم بر سر مطالب دیگری که این بیچاره را هر [illegible] و براین جراحات نمک [illegible]
یکی این است که مکرر شنیده شد که بعضی از صاحبان عالی شان فرموده اند که [illegible]
[illegible] بعضی [illegible] می نویسد بیشک این تهمت بس عظیم است بر بنده [illegible]
[illegible] که [illegible] نصیحت [illegible] از [illegible] دشنام سخت تر است [illegible]

کمال افسوس است که مردم سخن حق را دشنام خوانند و اینگونه خدمات را محض بغرض اینها
دهند. اینها بایستی که بی نهایت ممنون بنده باشند که ایشان آزادانه معایب اینها را
بخودشان ظاهر میسازم و تا امروز کسی یافت نشده بود که ایشان اسباب و جهات
تباهی اینها را بر اینها معلوم کند. بهیچ وجه حرفی بر بنده نیست بلکه حرف بر بدبختی و شامت اعمال
اینهاست که از رحمت خدا دور افتاده اند.

دیگر آنکه میگویند این شخص اغراض خود را در این کتب و نوشتجات متضمن و مخفی دارد.
اگرچه خدای من بر احوال و اراده و نیت من بخوبی آگاه است مع ذلک بنده ابدا انکار نمیکنم
که مرا نیز اغراضی هست بموجب قانون کلی فطرت هیچ فردی از افراد خلق نیست که بیغرض
باشد اگرچه نبی یا ولی باشد. شاهد این قول همین است که رسول الله برای مزد رسالت
خود مودت قربای خود را خواهش فرمود که دین و دنیای تمام مسلمانان عالم موقوف بر آن
است و غرضی از این عظیم تر نمی شود. شخصی با دشمنان دین و ملت خود همی جنگد بلکه جان
میدهد. دیگری با دشمنان دین و ملک خود دوری سازد و در تباهی ملک خود ساعی است
و هر دو برای غرضی این کار را میکنند. مگر باید دید که دانشمند و عقلای جهان از این دو کدام
مورد مدح است و کدام مورد قدح. در این شهر سوای هزاران مفت خوار بعضی ها که خود
خدمت از ریاست میکنند. اگر انصاف باشد این خدمت بنده از همه عالی شان تر است
اگر در این شهر فقط پنج یا ده کس باشند که اول زبان مرا بخوبی فهم کنند. ثانی ادراک
آزادانه داشته باشند که مطالب را بخوبی درک نمایند. و ثالث انصاف قلبی داشته باشند داد
مرا خواهند داد و خواهند دانست که من بکلی از هر غرض شخصی و نفسانی مبرا هستم. و از خدا
بدرگاهی طلبم که بقیه عمر بهمین سان مرا توفیق دهد که آزادانه بنویسم و عیوب هم وطنان خود
را ظاهر سازم. هنگامیکه کتاب "ترقی و تنزل عالم" طبع میشود انشاء الله دلایل خود
را از شکایات خودخواهی خواهم نمود. و این مختصر را بی نهایت مفصل بیان خواهم کرد.

خیرخواه واقعی مسلمانان جهان

دردمند اصفهانی